

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՌՈՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

**ԷԶԵՐ ՀԱՅ
ԳԱՂԹԱՎԱՅՐԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ**

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ՝
ՓՐՈՖ. Վ. Բ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ
ԵՒ
ԴՈԿՏ. ՉԱԷՆ ԵԿԱԻԵԱՆԻ

ԵՐԵՎԱՆ - 1996 թ.

ՆՈՒԻՐՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԵԱՆ ԱՆԴԱՄ
ՈՌՊԵՐ ԿԻԼՊԵՆԿԵԱՆԻ
ԾՆՆԴԵԱՆ 70-ԱՄԵԱԿԻՆ

Artwork & Typesetting
Tabakian Press
13460 Rangoon St. Arleta, CA. 91331
Tel. (818)997-8535, Fax (818)988-8331
U.S.A.

Printed by Gráfica de Coimbra, L.td
Palheira - Assafarge - 3000 COIMBRA
Tel. (39)438107, Fax (39)438030
PORTUGAL

ՀԱՅ—ՎՐԱՑ—ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԻՑ (18-ՐԴ ԴԱՐԻ 90-ԱԿԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆՆԵՐ)

Պ. ՉՈԲԱՆԵԱՆ

Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան ակտիւացման հետեւանքով 18-րդ դ. երկրորդ կէսին աշխուժացան նաեւ հայ-ռուսական քաղաքական ու տնտեսական յարաբերութիւնները, աւելի ուժեղացաւ ինչպէս հայ, այնպէս էլ այսրկովկասեան միւս ժողովուրդների ձգտումը՝ Ռուսաստանի օժանդակութեամբ ազատագրուելու արեւելեան բռնապետութիւնների լծից: Պատմական ճակատագրի ու քաղաքական խնդիրների նոյնութիւնը օբյեկտիւօրէն բերում էր այդ ժողովուրդների քաղաքական գործիչների համագործակցելու անհրաժեշտութեանը: Այլ բան է անշուշտ, որ նման համագործակցութեան մասին վկայող փաստերի քիչ մասն է պահպանուել, սակայն եղած փաստերն էլ բաւական են արձանագրելու, որ այսրկովկասեան ժողովուրդների քաղաքական ու հոգեւոր առաջնորդները ոչ միայն հետեւում էին միմեանց գործունէութեանը, համաձայնեցնում իրենց քայլերը, այլեւ յաճախ փորձում էին սատար կանգնել միմեանց՝ այլ պետութիւնների հետ յարաբերութիւնների ժամանակ: Այդ առումով խօսուն են ինչպէս Իսրայէլ Օրու եւ Արչիլի հանդիպումները Մոսկուայում, Վախթանգ 6-րդի եւ Արցախի ու Սիւնիքի ազատագրական շարժման առաջնորդների համագործակցութիւնը 1720-ական թուականներին, Յովսէփ Էմինի եւ Հերակլի բանակցութիւնները Թիֆլիսում, այլեւ Յակոբ Շամախեցի Կաթողիկոսի 1760 թ. ելիզաւետա թագուհուն գրած նամակի փաստը, որտեղ խնդրում էր ընդառաջել վրաց Թէյմուրազ թագաւորի առաքելութեանը եւ նրա խնդրանքը դիտել նաեւ որպէս հայ ժողովուրդի կողմից առաջադրուած խնդրանք: Չի բացառուում անշուշտ, որ այդ նամակը գրուել է Թէյմուրազի խնդրանքով, որն էլ իրագեկ էր դարձրել Հայոց Կաթողիկոսին Ռուսաստան կատարելիք իր առաքելութեան բուն նպատակների մասին: Յայտնի է, որ Վրաստանում Թէյմուրազի առաքելութեան մասին միայն ապակողմնորոշիչ լուրեր էին տարածում՝ պարսկական վրէժխնդրութիւնից խուսափելու

համար: Առաքելութիւնը ներկայացում էր որպէս հօր եւ որդու՝ Թէյմուրազի եւ Հերակլի, միջեւ գոտութեան հետեւանք: Ամէն դէպքում ուշագրաւ է, որ Կաթողիկոսը գիտէր առաքելութեան բուն նպատակը եւ յատուկ նամակով փորձում էր օժանդակել այդ նպատակների իրականացմանը: Քաղաքական ակնկալութիւնների նոր հորիզոններ են բացւում 1768-1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի բռնկումով եւ ռուսական զորքերի Վրաստանում ծաւալած ռազմական գործողութիւնների շնորհիւ: Պատերազմի ավարտն ու Քիւրէնուկ Կայնարջիում կնքուած պայմանագիրը որքանով ամրապնդում էր Ռուսաստանի դիրքերը հիւսիսային մերձսեւծովեան շրջանում, այդքանով էր միայն գոհացնում հայ քաղաքական գործիչներին: Հայաստանը ակելի ոչինչ չստացաւ, թէեւ պատերազմի սկզբներին իսկ Մովսէս Սարաֆեանի միջոցով ծրագրեր էր ներկայացուել ռուսական արքունիք՝ Ռուսաստանի ուշադրութիւնը բեւեռելով Այսրկովկասի եւ մասնաւորապէս Հայաստանի ազատագրութեան խնդրին:

Հայ-վրաց-ռուսական յարաբերութիւնները նոր որակ ստացան 1780-ական թուականների սկզբից: Հայ գործիչների համար յստակ էր, որ հայ-ռուսական յարաբերութիւնները մեկուսի, առանց Վրաստանի մասնակցութեան չեն կարող ձեւաւորուել Այսրկովկասում, Վրաստանը էական դեր պիտի խաղար ինչպէս իր աշխարհագրական դիրքի, այնպէս էլ ռազմա-քաղաքական ու տնտեսական շահերի առումով: Ամէն դէպքում շրջանցել Վրաստանը հայ-ռուսական յարաբերութիւններում հնարաւոր չէր: Աւելին, հայ-ռուսական յարաբերութիւնների սերտացման համար անհրաժեշտ էր ակելի լայնօրէն օժանդակել ոչ միայն վրաց-ռուսական յարաբերութիւնների բարելաւմանն ու խորացմանը, այլեւ հայ-վրացական փոխյարաբերութիւնները: Այդ է պատճառը, որ հայ հասարակական-քաղաքական գործիչները հայ ազատագրական ծրագրերում էական տեղ էին յատկացնում Վրաստանի դիրքորոշմանը եւ փորձում օժանդակել նրա հզօրացմանը: Խօսուէն է այդ առումով նաեւ Շահամիր Շահամիրեանի օրինակն ու նրա՝ վրաց արքունիքի հետ կապերի պատմութեան փաստը:

18-րդ դ. հայ-վրաց-ռուսական յարաբերութիւններում ակտիւ գործունէութիւն էր ծաւալել Յովսէփ Արղութեանը:¹

1. Յովսէփ Արղութեանը 18-րդ դարի վերջին քաղաքի հայ խոշոր հասարակական-քաղաքական գործիչներից մէկն է: Նա թէեւ աշխատել է քացառապէս Ռուսաստանում եւ 1773 թուականից յետոյ մինչեւ իր մահը (1801 թ.) Հայաստան այլեւս չի վերադարձել, կարողացել էր ճշգրիտ տեսնել իր ժողովուրդի պատմական ճակատագրի մէջ Ռուսաստանի ունեցալիք վճռական դերը եւ փորձում էր կազմակերպել հայ ժողովուրդի մէջ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականութեան իրագործմանը յեռնարան լինելու պատրաստակամութիւն եւ այդ քաղաքականութեան միջոցով ազգային անկախութեան վերականգնման հնարաւորութիւն: Իր գործունէութեան նպատակներն ու հետեւանքները ձեւակերպել էր շատ խօսուն ձեւով. «Յուսամ յաստուած, թէպէտ ես մեռամիմ, բայց այստէիկ գործք մեր ընդ մեզ ոչ են մեռանելոց, այլ կենդանի լինելոց են վասն հասարակ ազգին մերոյ օրինեցելոյ» (ԴՀՊ, Թ, էջ 102):

Ռուս-վրացական յարաբերութիւնները միջպետական բանակցութիւնների մակարդակով առաւել ինտենսիւօրէն սկսեցին զարգանալ 1782-1783 թուականներին եւ աւարտուեցին Գէորգիւսկ ամրոցում ստորագրուած դաշնագրի ընդունումով: Դաշնագրի նախապատրաստական աշխատանքներին եռանդուն մասնակցութիւն էր ունեցել նաեւ Յովսէփ Արղութեանը, որը մեծ յոյսեր էր կապում այդ դաշնագրի կնքման հետ:² Դաշնագրի որոշ կէտեր հայ ժողովուրդի ազատագրական շարժումներին օժանդակելու համար օգտագործելու միջոցներ էր փնտրում նաեւ Շահամիր Շահամիրեանը: Վերջինս մասնաւորապէս շեշտում էր դաշնագրի 6-րդ կէտը եւ կոչ անում յենուելով այդ կէտի վրայ ընդարձակել Հայաստանի նկատմամբ Վրաստանի իրաւունքների ու հայ-վրացական պետութեան ձեւաւորման հարցը:

Այդ իր հերթին ապացուցում է, որ ոչ միայն գոյութիւն ունէր պայմանագրի հայերէն թարգմանութիւնը, այլեւ այն ուղարկուել էր նաեւ Հնդկաստան, որից պիտի օգտուած լինէր Շահամիր Շահամիրեանը: Առաւել կարեւոր է, սակայն, նաեւ այն հանգամանքը, որ այդ պայմանագրով երկու պետութիւնները (Վրաստանն ու Ռուսաստանը) իրաւունք էին ստանում փոխանակել դեսպանութիւններ: Վրացական դեսպանութիւնը 1784 թ. ճանապարհւում է Պետերբուրգ Գարսեւան ճաւճաւաձէի գլխաւորութեամբ, իսկ Վրաստանում ռուսական լիազօր ներկայացուցիչ նշանակւում է Ստեփան Բուռնաշելը: Վրացական դեսպանութեան կազմում էր նաեւ երիտասարդ դիւանագէտ եւ զրական գործիչ Գէորգի Աւալիշվիլին:³

1784 թ. Պետերբուրգ է ժամանում նաեւ հայ ժողովուրդի լիազօր ներկայացուցիչ Ստեփան Դաւթեանը: Դուկաս Կաթողիկոսի խնդրանքով Հերակլ Երկրորդը 1784 թ. Օգոստոսի 13-ին յանձնարարական նամակ է գրում Պ. Ս. Պոտեմկինին եւ խնդրում «բարեհաճ լինել նրա նկատմամբ եւ օժանդակել նրան»:⁴ Հայ եւ վրաց ժողովուրդների քաղաքական համագործակցութեան համար Պետերբուրգում եւս ստեղծւում է կապող օղակ: Այդ կապերի առաւել եռանդուն կազմակերպիչ կրկին հանդէս էր գալիս անխոնջ Յովսէփ Արղութեանը, որը ռուսահայոց հոգեւոր առաջնորդի պաշտօնով այնտեղ էր գտնւում 1773 թուականից: Վրաց դեսպանութեան եւ Ստեփան Դաւթեանի

6. Արղութեանը իր եռանդազիմ գործունէութեան հետեւանքով յայտնուել էր հայ-ռուսական փոխյարաբերութիւնների համգոյցակետում: Նա ուշի ուշով հետեւում էր Այսրկովկասում իրադարձութիւնների ընթացքին, ռուսական արտաքին քաղաքականութեան ելեւէջումներին՝ այն հայ ժողովուրդի ձգտումների իրականացման համար օգտագործելու նպատակով:

2. Վ. Մարտիրոսեան, 1783 թ. Գէորգիւսկի դաշնագիրը եւ հայերը, ՀՍՄՀ ԳԱ «Լրաբեր հաս. գիտ.» 1978, 9, էջ 92-100: Վ. Մ. Մարտիրոսեան, նոր վաւերագրեր Գէորգիւսկի 1783 թ. դաշնագրի մասին, ՊԲՀ, 1978, 3, էջ 235-243

3. Վերջինիս գործունէութիւնը ուշագրաւ կապերով գուգորդուել է հայ ժողովուրդի մշակութի եւ պատմութեան հարցերին: Տես Պ. Ա. Զոպանեան, Վրաց ուղեգրութիւնները եւ նրանց տեղեկութիւնները հայերի մասին, Երեւան, 1981, էջ 107-131:

4. В.Н. Гамрекели, Межкавказские политические и торговые связи, Тб, 1966, стр. 204

Պետերբուրգ ժամանման իսկ պահից Արղութեանը փորձում է կորդինացնել նրանց գործունէութիւնը՝ այդ նպատակով ցուցումներ տալով ինչպէս Ս. Դաւթեանին, այնպէս էլ Գարսեւան Ճաւախչեանին: Այսպէս, 1784 թ. Հոկտեմբերի սկզբներին Ստեփան Դաւթեանին (նոյն ինքը՝ Ստեփան Տէր Սահակեան) նա գրում էր. «Ահա դու գիտես, թէ զինչ ես առնելոց յայդը (իմա՝ ՍՊԲ-ում): Բաւական մխիթարութիւն է լինելոց քեզ ընդ ազնիւ աղա Յովհաննէսին եւ պարոն Մանչարեանց: ...Արքայազունքն եւս, քնեազ Գարսեւան էչկաղասաբաշին, որք եկեալք են, նոքա եւս են քեզ մխիթարութիւն, ունիցիս առ նոսա երթեւեկութիւն, որպէս իւրեանց սեպակական այր, որ ի ժամ յետ դարձմանդ գրեցցեն արքային զհաւատարմութենէ քումմէ»:»⁵

1783 թ. գարնանը ռուս-վրացական դաշնագրի նախապատրաստական աշխատանքների ժամանակ Յովսէփ Արղութեանը գրել էր (անշուշտ ռուսական իշխանութիւնների գիտութեամբ) նաեւ հայ-ռուսական դաշնագրի մի նախագիծ: Ստեփան Դաւթեանին ուղղուած վերոյիշեալ նամակում նա գրում է. «Յանցեալ ամին, մինչդեռ սոքա յոյժ ջերմ էին ի փրկութիւն մերազնէիցն եւ երկրին, մեք դաշնադրութեան տեսակ եւ կամ նիւթ ինչ պատրաստեալ էաք, որոյ սաւատն այժմ ուղեւորեմ առ քեզ՝ ցուցանել ում պատշաճ տեսանես մերազնէիցն եւ կամ էչկաղասաբաշուն»:»^{5ա}

Հետաքրքիր է Յ. Արղութեանի մի նամակը, որ գրուած է Աստրախանից 1785 թ. Յունուարի 13-ին: Այդ նամակով Յ. Արղութեանը խնդրում է Յակոբ Ռէյնեգսին, որ նա յայտնի Գարսեւան Ճաւախչեանին, թէ էջմիածնի կաթողիկոսը իրաւունք ունի նրա միջոցով եւս դիմելու կայսրին: Մեզ չյաջողուեց յայտնաբերել որոշակի գրաւոր վկայութիւն, սակայն միանգամայն տրամաբանական է ենթադրել, որ Յ. Արղութեանի առաջարկը պէտք է նախապէս համաձայնեցուած լինէր Հերակլ Երկրորդի հետ: Ուշագրաւ է, որ Յ. Արղութեանի այդ նամակները գրուած են վրացերէն:»⁶

Հայ-ռուս-վրացական յարաբերութիւնները նոր երանգ են ստանում ռուս-թուրքական 1787-91 թթ. պատերազմի ժամանակ: Թէեւ պատերազմական գործողութիւնները տեղի էին ունենում Այսրկովկասի սահմաններից հեռու, սակայն հայ եւ վրաց ժողովուրդների ներկայացուցիչները որոշակի յոյսեր էին կապում Ռուսաստանի կողմից պատերազմի յաղթական աւարտից յետոյ կնքուելիք պայմանագրի հետ եւ գտնուում էին Եաշում, որտեղ եւ պէտք է կնքուէր հաշտութեան պայմանագիրը: Եաշում էին հաւաքուել ինչպէս ռուսական բանակի գլխաւոր հրամանատարութիւնն ու պալատական ներկայացուցիչները, այնպէս էլ խնդրին առնչուող ժողովուրդների ներկայացուցիչները, այդ թւում Յ. Արղութեանը, Ստեփան Դաւթեանը, Արեւմտեան Վրաստանից Բեսարիոն Գաբաշվիլին եւ Սիմէոնը, Արեւելեան Վրաստանից Գայոզ վարդապետն ու հայազգի Սուլխան Թումանեանը եւ այլք:

5. «Армяно-русские отношения в XVIII веке», 1700-1800. т. IV, Ер 1990, стр. 323
 5ա. Նոյն տեղում: Հմմտ. А. Р. Иоанисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVI столетия, Ер., 1990, с. 45-48.
 6. Վրաստանի ԳԱ Կ. Կեկելիձէի ամլ. ձեռագրերի իմաստաւոր, ձեռ. 609, ք. 109:

Եաշում էր գտնուում նաեւ Ի. Գեղեւանիշվիլին՝ որի տեղեկութեամբ ինքը մի շարք հանդիպումներ է ունեցել Յովսէփ Արղութեանի հետ եւ նրանք միասին են հրաւիրուել մասնակցելու հաշտութեան պայմանագրի ստորագրումից յետոյ տրուած ճաշկերոյթին, որտեղ ներկայ էին նաեւ օտարերկրեայ ներկայացուցիչներ եւ թուրքական պատուիրակութիւնը:

Պայմանագրում ուղղակիօրէն չարտացոլուեցին Այսրկովկասին առնչուող հարցեր: Պատուիրակութիւնները վերադարձան առանց որոշակի յաջողութիւնների: Էականը սակայն այն էր, որ Թուրքիան պայմանագրի հինգերորդ կէտով ձեռնպահ էր մնում Գարթլիի նկատմամբ թշնամական քայլերից:⁷

1795 թ. Աղա Մահմադ խանի կողմից Թիֆլիսի աւերումից յետոյ Յովսէփ Արղութեանը Նոյեմբերի 27-ին Գրիգորիոսապոլից նամակով դիմում է Հերակլ Երկրորդին եւ յայտնելով իր դառն ապրումները այդ դէպքերի առթիւ, գրում է. «...յոյս Հայաստանեայց աշխարհի եւ թագաւորութիւն ձեր էր, որքասցէն ընդ ձեզ ամենայն ազգ եւ ազինք հայոց՝ որք սփռեալք են ի ծագս աշխարհի»:»⁸ Յ. Արղութեանը յայտնում է նաեւ, թէ ինքը մինչեւ փորձանքի գալը շատերին է գրել եւ յայտնել, սակայն նրանք «ոչ հաւատային հաւատարմութեանն տանն Վրաց»: Կատարուածն արդէն փաստ էր եւ Յովսէփ Արղութեանը յուսադրում է Հերակլին, թէ Ռուսաստանն անպաշտպան չի թողնի Վրաստանին: Աղա Մահմադ խանին պատժելու պատրուակով 1796 թ. Ռուսաստանը իրօք կազմակերպում է լայնածաւալ արշաւանք դէպի Այսրկովկաս: Յատուկ շրջաբերականով կայսրուհին դիմում է այսրկովկասեան բոլոր ժողովուրդներին՝ օժանդակելու ռուսական զօրքերին ազատագրելու Աղա Մահմադ խանի կողմից նրանց սպառնացող վտանգից: Յովսէփ Արղութեանը հրաւիրում է մասնակցելու արշաւանքին՝ օժանդակելու եւ ուղեկցելու ռուսական բանակին:¹⁰ Յ. Արղութեանը ձեռնամուխ է լինում մի կողմից արշաւանքի իր պլանները մշակելուն եւ ռուսական հրամանատարութեանը ներկայացնելուն¹¹ եւ միւս կողմից Արցախի մելիքներին ու Հերակլ Բ-ին յորդորում աւելի հաստատակամօրէն օժանդակել ռուսական զօրքերին՝ յուսադրելով նրանց մօտակայ ազատութեան հեռանկարով: Մեզ է հասել մի հետաքրքիր վաւերագիր՝ Յ. Արղութեանի Շամախիից Հերակլ Բ-ին 1796 թ. Սեպտեմբերի 14-ով թուագրուած նամակը,¹² որը արժէքաւոր է մի շարք առումներով: Այն պատասխանն է Հերակլի՝ Յ. Արղութեանին գրած նամակի, որը պէտք է ներկայացուէր նաեւ Վալերիան Զուբովին: Դատելով Յ. Արղութ-

7. Յովհան Գեղեւանիշվիլու ուղեգրութեան մէջ հայերի մասին եղած տեղեկութիւնների բնութիւնը: Տե՛ս Պ. Ա. Զոպանեան, Վրացական ուղեգրութիւնները՝ եւ նրանց տեղեկութիւնները հայերի մասին, 1981, էջ 66-78:
 8. Г. Г. Пайчадзе, Историческое значение Георгиевского трактата, «Из истории вековой дружбы», Ереван, 1983, с. 85.
 9. «Армяно-русские отношения» IV, стр. 413
 10. Նոյն տեղում, էջ 414, 418
 11. Նոյն տեղում, էջ 435-439
 12. Նոյն տեղում, էջ 439-440: Հմմտ. ՊՔԸ, 1977, քիւ 1, էջ 237-238

եանի պատասխան նամակից, Հերակլը խնդրել էր շուտափոյթ օգնութիւն ցուցաբերել ինչպէս դրամական, այնպէս էլ զինական առումով, սպառնալով հակառակ դէպքում նման օգնութեան համար դիմել այլ ուղիներին:¹³ Ակնարկելով այդ մասին Հերակլը կցել էր նաեւ թուրքական սերասկարից իր ստացած նամակը: Յովսէփ Արղութեանը ոչ առանց ռուսական հրամանատարութեան ցուցումի, պատասխանում է Հերակլ Բ-ին. «Ձեր ցանկութեան կատարումը կը լինի շուտով, երբ գեներալը զօրքով կը ժամանի ձեր մօտ: Մինչ այդ Վրաստանին օգնութիւնը եւ պաշտպանութիւնը հնարաւոր չէ:¹⁴ Յ. Արղութեանը այնուհետեւ խորհուրդ է տալիս համբերատար ու հեռատես լինել եւ օժանդակութիւն չփնտռել թուրքերի մօտ. «չխմել այն պղտոր ջրից, որն արդէն բազմիցս... աննկարագրելի չարիքներ է բերել»:

Ռուսական հրամանատարութիւնը աշխատում է Յ. Արղութեանի ներկայութիւնը օգտագործել ինչպէս խաների հետ բանակցութիւնների ժամանակ, այնպէս էլ բանակը պարէնով ապահովելու համար միջոցներ հայթայթելու գործում:¹⁵ Ռուսական զօրքերը 1796 թ. գրաւում են Դերբենտը, Պաքուն, Շամախին, Շաքին, Գանձակը: 1796 թ. Նոյեմբերի 6-ին մահանում է Եկատերինա Բ-ը եւ զահ բարձրացած Պաւել Ա-ի հրամանով արշաւանքը դադարեցւում է: Ռուսական զօրքերը բռնում են տունդարձի ճանապարհը եւ 1797 թ. վերադառնում Աստրախան: Ռուսական զօրքերի հեռանալուն հետեւում է Աղա Մահմատ խանի երկրորդ արշաւանքը դէպի Արցախ, որտեղ եւ նա կնքում է իր մահկանացուն: Հերակլ Բ-ը դի հրաւերով ու ռուսական իշխանութիւնների պահանջով Յովսէփ Արղութեանը անցնում է Վրաստան: Վրաստանի տնտեսական ու հասարակական - քաղաքական ծանր վիճակի պայմաններում Արղութեանի ներկայութիւնը պէտք է մեղմէր սոցիալական լարուածութիւնը: Բանն այն է, որ մեծացել էր արքունիքի քաղաքականութեան նկատմամբ դժգոհութիւնը եւ աճել էր պարսկական կողմնորոշումն ունեցող աւատատէրի դիրքը:¹⁶ Դժգոհութիւնը մեծ էր յատկապէս առեւտրական կապիտալի ներկայացուցիչների, այն է՝ հիմնականում հայազգի բնակչութեան, մօտ, որն աւարտուեց 1797 թ. թագաւորական իշխանութեան վարկի խիստ անկումով եւ թագաւորի դէմ կազմակերպուած դաւադրութեամբ:¹⁷ Հրաւիրելով Յովսէփ Արղութեանին Վրաստան Գ. Նելիդովը գրում էր 1797 թ. Ապրիլի 10-ին. «Վրաստանում գործերի ներկայ հանգամանքների բերումով ձեր ներկայութիւնը թիֆլիսում ինձ համար աւելի քան անհրաժեշտ է, որովհետեւ մի ողջ ազգի վստահութիւնը ձեր նկատմամբ պահպանւում է, եւ ես զրանից

13. Տե՛ս Ա. Գ. Ղուկասեան, Յովսէփ Արղութեանը ռուսական զօրքերի 1796 թ. Անդրկովկասեան արշաւանքի ժամանակ, - ՊԲՀ, 1987, թիւ 3, էջ 91
 14. «Армяно-русские отношения», IV, стр. 439-440
 15. Նոյն տեղում, էջ 443-445
 16. «Վրաստանի պատմութեան ակնարկներ», IV, էջ 774 (վրացերէն)
 17. Г. Натадзе, Крестьяне «Сахасо» в восточной Грузии в конце XVIII века, мк, 1937, 4. V. с 364-365

սպասում եմ, որ եթէ կրկին որեւէ անհանգստութիւն տեղի ունենայ թիֆլիսում եղածի նման, ձեր դ բարձր սրբազնութիւն կարող էք կանխել ձեր խորհուրդներով, որում ինձ համոզում է եւ անցեալ դէպքը, որի մասին ես չեմ գլանայ հաղորդելու բարձր հրամանատարութեանը»:¹⁸ Մինչեւ 1797 թ. Յունիս ամիսը մնալով Վրաստանում Արղութեանը Արցախի Ֆրիդոն եւ Ջիմչիդ մելիքների հետ ճանապարհուում է Ռուսաստան: Բարձր գնահատելով Արղութեանի գործունէութիւնը Վրաստանում Հերակլը իր նոյն թուականի Յունիսի 10-ով թուագրուած նամակով յանձնարարում է նրան Վրաստանի վիճակի մասին հաղորդել ռուսական արքունիքին եւ հաւաստել Ռուսաստանի նկատմամբ Հերակլի հաւատարմութեան մասին: Նման նամակներ նա յղում է նաեւ Ի.Վ. Գուրովիչին եւ Ա. Ա. Բեզբորոզկոյին:¹⁹ 1798 թ. Յունուարի 11-ին թելուում մահանում է Հերակլ Բ-ը: Այդ մասին տեղեկանալով 1798 թ. Մարտի 8-ին Յ. Արղութեանը անմիջապէս Պետերբուրգից գրում է Մոսկուայում գտնուող Դաւիթ արքայազնին. «փութալ եւ փութալ ի Վիրս, փոխեալ է արքայն...»:²⁰

Ուշագրաւ է այն հանգամանքը, որ թիֆլիսից վերադառնալով Ռուսաստան, Արղութեանը չի այցելում էջմիածին: Այդ թելագրուած էր այն թշնամական վերաբերմունքով, որ ունէին մահմետական տիրակալները ռուսական արշաւանքի նկատմամբ եւ նրանց հետ համագործակցած Յ. Արղութեանի վերաբերմամբ, որին եւ զգուշացնում են իր այցելութեան վնասակար հնարաւոր հետեւանքների մասին: Պատահական չէ, որ 1798 թ. Մայիսի 27-ին թաղեւոս վարդապետին եւս Յ. Արղութեանը խորհուրդ է տալիս ձեռնպահ մնալ Ս. Աթոռ այցելելուց: Նա գրում է. «Վասն գնալոյդ ի Սուրբ Աթոռն այնպէս գիտացի զի չեմ անհամաձայն, բայց յայսմ ժամանակի յինէն առաքեցեալ այրն եւ թուղթն կործանման պատճառ է սուրբ Տանն»:²¹ Նման զգուշաւորութիւնը անհիմն չէր եւ Ղուկաս Կաթողիկոսը իր գահակալութեան սկզբից ի վեր պահպանում էր այդ զգուշաւորութիւնը:²²

Ուրմիայի քրիստոնեայ համայնքի առաջնորդները (մելիքները) Յովսէփ Արղութեանին եւ Հերակլ 2-րդ թագաւորին 1797 թ. Մայիսի 12-ին գրած նամակներում նկարագրում են այն ճնշումներն ու հալածանքները, որ կրում են իրենց քրիստոնեայ լինելու պատճառով. «Աղա Մահմադ խանը հրամայել է,

18. Авпр, ф. Сношения России с Арменией (СРА), оп. 100/3, 1764-1800гг., д. 462, п. 56-57 (44-46)
 19. АВПР. СРА, оп 100/3, 1764-1800 д. 462 п 58-60 Յ. Արղութեանէն ուղղուած Հերակլ Բ.-րդի մամակի ռուսերէն թարգմանութեան մէջ ասուած է. «Когда ваше высокопроеосвященство с отрядом победоносного в.и.в. войска прыбыли в грузию к утешению здешнего христианского народа, ...тогда составили тем не менее всей области моей находящейся в нынешних горестных обстоятельствах, немалую отраду»
 20. Մաշտոցի Անուան Մատենադարան (այսուհետեւ՝ Մատենադարան), ձեռ. 2951, ք. 161ա: Հերակլի մահուան յուրը Յ. Արղութեանը ստացել էր բաւական ուշացումով: Փետրուարի 14-ին, Հերակլի մահուանից մէկ ամիս անց, նա դեռեւս մամակ էր գրում Հերակլին: Տե՛ս նոյն տեղում, ք. 156 ք-157ա
 21. Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 180 ք.
 22. А.Р. Иоаннисян, նշուած աշխ. էջ 66-67

որպեսզի մեզ տանջանքների ենթարկեն, ասելով «տեսնենք գուցէ նրանց հաւատակից ուսանե՞րը գան նրանց օգնութեան եւ մենք յաղթենք նրանց...»: Այդպէս տանջում են նրանք մեր ազգը... Այժմ բացի բարձրագոյն արարչից եւ ձեզնից ոչ ոքի վրայ յոյս չունենք... գթացէք այս քրիստոնեաներին, որոնք 15000 ընտանիք են, ծանուցէք այս մասին Հերակլ թագաւորին, եւ մենք նրա բոլոր ռազմական ծախսերը կը վճարենք, եթէ նա միայն շարժուի մեզ օգնութեան... գուցէ եւ ոչնչացնենք այս անհաւատին եւ եթէ ոչ այդպէս, ապա արդէն քրիստոնէութիւն (այստեղ) չի մնայ...»: ²³

Աւարտելով իրենց նամակը նրանք գրում են. «Լաւ կը լինէր, եթէ մենք ուսաների մասին ոչ մի տեղեկութիւն չստանայինք, այսքան հայեր չէին լինի գերութեան մէջ»: ²⁴

Նման տրամադրութիւններ գոյութիւն ունէին նաեւ Վրաստանում: Ռուսական օգնութեանը դիմելը համընդհանուր պաշտպանութիւն չէր վայելում, եւ այնտեղ եւս գտնում էին, թէ ռուսական կողմնորոշումն է Վրաստանի դէմ շրջակայ տիրողների կողմից յաճախացած թշնամանքի պատճառը: Իմանալով Հերակլի հիւանդութեան մասին, բայց դեռեւս տեղեակ չլինելով նրա մահուան մասին, Յ. Արղութեանը 1798 թ. Փետրուարի 14-ին գրած նամակում շտապում է խորհուրդներ տալ գահի օրինական ժառանգորդ Գէորգի արքայազնին ինչպէս ռուս-վրացական յարաբերութիւնների կարգաւորման, այնպէս էլ նրա գահակալութեան ժամանակ վարուելիք ներքին ու արտաքին քաղաքականութեան, ու հայ-վրացական յարաբերութիւնների հիմնահարցերի շուրջ: ²⁵ Յետագայ ծրագրերի շուրջ հանգամանօրէն պայմանաւորուելով Ռուսաստան այցելած Դաւիթ արքայազնի հետ Յ. Արղութեանը այս նամակում խորհուրդ է տալիս Գէորգիին առաջնորդուել այդ ծրագրերով եւ կրկին Ռուսաստան վերադարձնել նրան «արժանաւոր պատասխանաւ», խոստանալով նման գործելակերպի դէպքում «մշտնջենական խաղաղութեան տանդ վրաց, եւ տոհմին ձերոյ՝ առիթ հաստատ կացութեան»: Յ. Արղութեանը խորհուրդ է տալիս Գէորգիին «Յորմէ դաւանութենէ եւ իցէ բնակողն ընդ հովանեաւ քով, ունիցիս ի վերայ նորա խնամ եւ վասն կրօնին մի ունիցէ ինչ որ իշուութիւն առաջի քոյ, ըստ որում հայր հայրենեաց էս ընդհանրապէս եւ բնակողացն որ ի նոսա»: Վրաստանում հնարաւոր երկպառակութիւններ թոյլ չտալու մտահոգութեամբ Յ. Արղութեանը խորհուրդ է տալիս Գէորգիին. «Ձբարթալն (իմա Գարթլին), զկախէթն եւ զՍոմխէթն պահպանեսցես թարց իրիք ընտրութեան, զի մի իցէ ի նոսա ինչ առաւելութիւն եւ կամ նուազութիւն քոց խնամոց, այլ զամենեսին միապէս ջանասցես պահել ի շինութեան»:

Յ. Արղութեանը մտահոգուած է նաեւ Թիֆլիսում տիրող իրավիճակով:

23. АВРР, сра, оп. 100/3, 1790–1800, г. 463, р. 1 и 5, мнжм վաւերագիրը փոքր տարրմթերցումներով տե՛ս մատն. АВРР, ф. СРГ, оп. 110/3, 1798-1799, г. 4542 No. 96-97

24. Նոյն տեղում

25. Մատեմադարան, ձեռ. 2951, р. 157 ա–158ա

Առանց մանրամասնելու նա վրաց թագաւորին խորհուրդ է տալիս «Ձարքայանիստ քաղաքը գթիլֆիզ լնուցուս զանազան արհեստիւք եւ ուսմամբ եւ հոգասցես զշինուածս գեղեցիկս ի դմա կառուցանել, զի արքայական քաղաք կոչիլոյ իցէ արժանաւոր եւ հեռացեալ եւ զսպեալ իցէ յամենայն շարեաց՝ այս է յանիրաւութեանց, ի զրկանաց, ի մարտից եւ ի գողութեանց»: Նամակի յաջորդ կէտով տրուած խորհուրդը ունէր արդէն անձնական երանգ: Յովսէփ Արղութեանը իրեն թոյլ է տալիս մտերմօրէն պահանջել. «Մի հաճեսցի բարձրութիւն Ձեր թողուլ զօրն եւ ի գիշերի ի գործ մտանելն, թէ ի դատաստան եւ թէ ի հաշիւս, զի հրամայեաց փրկիչն, որ գնայ ի գիշերի գայթակղի, զի զլոյս աշխարհիս այսորիկ ոչ տեսանէ»: Այս իր հերթին համահունչ է Ալ. Ջամբակուր-Օրբելիանիի այն հաղորդմանը, թէ «Գէորգին 24 ժամուայ ընթացքում մեծամասամբ աղօթում էր, ուտում էր, քնում էր եւ միայն երեք ժամ հազիւ թէ տրամադրում էր աշխարհիկ գործերին»: ²⁶ Վրաստանի խաղաղութեանը սպառնալիք կարող էր լինել նաեւ մահմետականների խռովութիւնները, ուստի այդ կանխելու համար առաջարկուում է «Ի տարին երկիցս առեալ լիցի հարկ ի տաճկացն Ձերոց եւ մի առաքեսցին ի պատճառս սնտոի ինչ իրաց թագաւորական հարկահանք ի նոսա որով եւ նոքա խռովեսցին»: Ուշագրաւ է քննարկուող նամակի նաեւ յաջորդ կէտը. «Ի բոլոր տէրութենէ ձերմէ մատուցին տասանորդքն հացին յարքունիս եւ ունելով Ձեր զշտեմարանս հացի ի տեղիս հարկաւորս, մի նեղիջիք ի ժամանակս պատերազմի ի ժողովելն զզորս, որով եւ պատճառեսցի զօրացն ցրուել, իսկ եթէ պատերազմ եւս ոչ ունիցէք ի պակասիլն հացին տրեսցի ժողովրդեանն ի փոխ, որով թարց իրիք վնասու ունիք օժանդակ լինել նոցա, բայց ասեմ, զի մի յաճախիցէք զհրամանագիրս ի վերա շտեմարանապահացն բաժանել զհացս արեղայից եւ երգեցողացն, այլ իւրաքանչիւր ոք բաւականասցի իւրով ապրուստիւն»:

Անդրադառնալով Վրաստանի անվտանգութեան եւ արտաքին յարաբերութիւնների խնդրին Յովսէփ Արղութեանը խորհուրդ է տալիս Գէորգի թագաւորին ունենալ այնքան պատրաստի զօրք, որքան հնարաւոր է, որովհետեւ «թարց զօրաց սուտ են ամենայն ջանք, որոց եւ տացի ոռճիկ ի հանքացն»: Մշտական բանակի ծախսերը հոգալու համար անհրաժեշտ է աշխատանքային վիճակում պահել հանքերը, այլեւ «Ի շէն պահել շրջակայ գիւղորայս նոցին, առանց որոց ոչ գոյ ինչ հաստատութիւն հանքացն»:

Աւարտելով այն միջոցառումների թուարկումը, որոնք իր կարծիքով կարող էին նպաստել Վրաստանի քաղաքական ու տնտեսական կայունութեան ամրապնդմանը, Յ. Արղութեանը այնուհետեւ անցնում է հայ-վրացական յարաբերութիւնների բարելաւման անհրաժեշտութեան հիմնաւորումը: Ակնարկելով Գէորգիի 1790 թուականի համաձայնագիրը Լոռու գաւառը Շահամիր Շահամիրեանին ժառանգաբար տնօրինելու մասին շնորհելու հանգամանքը, Յ. Արղութեանը պահանջում է. «ՁԼոռին, զոր հաստատ գրով շնորհեալ էք աղայ Շահամիրին եւ նա եւս յանձնեալ է ի մէլիք Ապովն, հաստատ

26. «Վրաստանի պատմութեան ակնարկներ», IV, էջ 807 (վրացերէն)

պահանջէք զայն ուխտ, որով ոչ թէ ի հովանաւորութիւն ձեր հրաւիրէք միայն զհնդկաբնակ հայս, այլեւ Կարսն եւ Ախլցիայն դատարկեալ բնակչօք նոցա լնանելոց են Փանրակն եւ Բորչալուն»։ Յ. Արղութեանը հայ-վրացական յարաբերութիւնների կարգաւորման կարեւոր հանգամանք է համարում նաեւ հաւատարմութեան ու պարտաւորութեան փոխադարձութեան պայմանը։ Նա ուղղակի պահանջում է Գէորգիից. «Որովհետեւ ի ձեզ պարծեն միշտ հայք եւ ուրախ են թէ՛ ունիմք մեք զթագաւոր ի սերնդոց թագաւորացն մերոց, պարտ է ձեզ եւս բանիւ եւ գրով զհայրական իմն խնամ ցուցանել նոցա, զի տեսանելով զայդ, որպէս եղեալք ընդ հովանեաւ ձերով հայք՝ ջերմեռանդաբար ծառայեսցեն ձեզ, նոյնպէս եւ արտաքինքն դիմեսցեն ի հովանաւորութիւն ձեր»։

Յովսէփ Արղութեանը Գէորգիից յատուկ վերաբերմունք է պահանջում էջմիածնի Կաթողիկոսական Աթոռի նկատմամբ։ «Չպատրիարգական Աթոռն Սուրբ էջմիածին եւ զսրբազան պատրիարգ հոգեւոր տեսան ամենայն հայոց, միշտ ունիցիք ի պատուի եւ մի հատչիք ի նմանէ գնպաստ եւ զմխիթարութիւն, խնամելով զնա որպէս իսկական թագաւոր հայոց»։

Աւարտելով իր գրաւոր առաջարկութիւնները Յ. Արղութեանը տեղեկացնում է նաեւ, թէ ունի նաեւ բանաւոր յանձնարարութիւններ, որոնք «ի լուսաւորագունէ որդւոյն ձերմէ գիտասջիք գիմս վասն ձեր զխորհուրդ եւ զգիտաւորութիւն»։

Յովսէփ Արղութեանը 1798 թ. Մարտի 25-ին Պետերբուրգից գրած նամակում ցաւակցութիւն է յայտնում Գէորգիին հօր մահուան կապակցութեամբ եւ խորհուրդ տալիս գահակալական պայքարը թուլացնելու համար «չահելով զստահական ածել ի հնազանդութիւն» եւ ի վերջոյ «զյանձնարարութիւն բոլոր ազգին, որպէս իսկական թագաւորի հայոց, փութով զորդին ուղեւորել արժանաւոր պատասխանաւ ի դուռն կայսերական»։²⁷ Արղութեանի այս նամակը մեզ է հասել միայն համառոտագրումով եւ աւարտւում է հետեւեալ գրառումով. «Չայլսն ի յորդւոյն եւ ի քնեազ Գէորգուն գիտել»,²⁸ ասել է թէ, հանգամանօրէն բերանացի նրան կը հաղորդեն Պետերբուրգից Վրաստան վերադարձած Դաւիթ արքայազնը եւ վրաց դեսպանութեան քարտուղար Գէորգի Աւալիշվիլին։

Պարսկաստանում Աղա-Մահմադ խանին փոխարինած Բաբա խանը պահանջում է Գէորգի 12-րդից կապերը խզել Ռուսաստանից եւ որդուն պատանդ ուղարկել պարսից արքունիք, խոստանալով նրան յանձնել Երեւանի, Գանձակի, Շաքիի ու Շիրւանի կառավարումը, իսկ հակառակ դէպքում սպառնում էր արշաւել Վրաստան։

Պետերբուրգից Վրաստան վերադարձած Դաւիթ արքայազնը Բաբա խանի պահանջի մասին անմիջապէս Յովսէփ Արղութեանին է հաղորդում 1798 թ. Յունիսի 28-ին գրած իր նամակով։ Նա գրում է. «Царь приказал, чтобы ты заявил

27. Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 163բ

28. Նոյն տեղում։ «Գնեազ Գեորգիմ» անտարակոյս Գեորգի Աւալիշվիլիմ է

князям Безбородко и Куракину, что наше положение чрезвычайно тяжелое... Постарайся, пожалуйста, если дорожите Грузией и рассчитываете на её поддержку, то найдите для этого дела какое-нибудь лекарство»։²⁹

Ստեղծուած քաղաքական իրադրութեան մէջ երաշխիքներ չունենալով Ռուսաստանից իրական օգնութիւն ստանալու Գէորգի ԺԲ-ը ժամանակ շահելու նպատակով հակուում է Պարսից արքունիքի հետ բանակցութիւնները շարունակելու մտքին։ Տեղեկանալով այդ ամէնի մասին եւ գիտակցելով ինչպէս Վրաստանի, այնպէս էլ Այսրկովկասի վրայ կախուած վտանգի իրական ու լուրջ լինելը, Յ. Արղութեանը շտապում է ինչպէս ռուսական իշխանութիւններին յորդորել միջամտելու այսրկովկասեան գործերին, այնպէս էլ անընդհատ շտապեցնում է Գէորգի ԺԲ-ը ին Ռուսաստան դեսպանութիւն ուղարկելու համար։ Յ. Արղութեանը նամակագրութեան բանակցութիւններ էր վարում ոչ միայն Գէորգի ԺԲ-ը ի հետ, այլեւ վրաց արքունիքի ազդեցիկ անձնաւորութիւնների ու նաեւ Թիֆլիսի հայ համայնքի՝ արքունիքին մօտ կանգնած գործիչների հետ։ Այդ առումով ուշագրաւ են Յ. Արղութեանի 1798 թ. Սեպտեմբերի 9-ին նամակները ինչպէս Դաւիթ արքայազնին, այնպէս էլ իր եղբորորդի Սոլոմոն Արղութեանին։ Ստանալով Դաւիթ արքայազնի նամակը Սեպտեմբերի սկզբներին, որտեղ յայտնւում էր Բաբա խանի մօտ Վրաստանից դեսպանութիւն ուղարկելու մասին, Արղութեանը իր պատասխան նամակում զայրոյթով գրում է. «Յուլիսի 21-էն գիրդ յամսոյսն ընկալաք ընդ պարոն Լաչկարովին եւ քնեազ Գարսեւեանին եւ զարմացաք, որ դուք աճապարէք Յիցի որդի թաւազ Գէորգիին զրկել առ Բաբա խանն, իսկ աստ ոչ եթէ զոք առաքէք, այլ մեր զրկած Աւալի որդին եւս պահէք եւ մէկ օրինաւոր թուղթ չգրէք, ոչ առ ամենաողորմած կայսրն, ոչ առ լուսաւորագունեղ քնեազն եւ ոչ առ ձեր դեսպանն...»։³⁰ Ծնորհակալութիւն յայտնելով իր եղբորորդի Սոլոմոնին հովանաւորելու համար, խորհուրդ է տալիս, որ «եթէ մարդ առաքեսցեն (ՍԳԲ-Պ.Չ.), նմա յղելն բարւօք առնեն»։³¹ Սոլոմոնին ուղղուած նամակում եւս կրկնելով իր զարմանքը, Յ. Արղութեանը աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս ստեղծուած իրադրութեան մասին։ «Չարմանամ ես յոյժ ի յիմաստութիւնէ արքային մերոյ, որ պատրաստեալ է զաներն իւր առաքել ի պարսիկս եւ աստ մինչեւ ցայսօր ոչ եթէ զաներն, այլ մէկ ծառայ եւս ոչ առաքեաց եւ որպէս օրէնն էր, ոչ ծանոց մեծի կայսերն զվախճան հօրն իւր եւ իւր յաջորդելն զաթոռ նորա, ոչ այս միայն, մէկ օրինաւոր եւ ըստ կարգի գիր ոչ գրեաց մինչեւ ցայսօր, ոչ առ թագաւորն, ոչ առ լուսափայլ քնեազն եւ ոչ այլ առ դեսպանն իւր»։³² Չգիտեմ որպիսի անբախտութիւն է այդ երկրիդ տիրեալ ոչ իմ այնքան աշխատանքն եւ գրածն ազդեաց իւրեանց եւ ոչ այդքան տառապանքն, ահն եւ երկիւղն, զորս կրէք, եւ ոչ պարոնի որդի Դաւիթի աստ գալն եւ մեծամեծ

29. «Армяно-русские отношения» IV, 478

30. Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 215բ-216ա

31. Նոյն տեղում, ք. 216 ա

32. 1798 թ. Հոկտեմբերի 11-ով թուագրուած Գեորգի ԺԲ-ը ի հաւատարմագրերը Գ. Ճաւառաւաճիմ եւ հասել միայն Յոյն թուակամի Դեկտեմբերին Գեորգի Աւալիշվիլու միջոցով

խօսիլն եւ այդը լռելն, ո՞ր է իւր խոստմունքն, որ ասէր շուտով գալ: Իսկ ողորմած կայսրն մեր սպասէ դոցա մարդոյն եւ կամ դարձին Աւալի որդի Գէորգու որ եթէ կամին մտանել ենթ հովանաւորութեան իւրոյ, յայնժամ ցուցցէ զիւր ողորմութիւնն մեծ, որ ահա ունի պատրաստեալ, աւելի քան, զոր ինքեանք կամէին. թագ, ծիրանի, թուր, կաւալէր, աստղ եւ այլն ամենայն իւրն եւ ժառանգին, եւս եղբարցն, զօրքն եւս պատրաստ է: Վասն ձեր՝ վերստին եւ այնց տեղեացն կամի տիրել, ուր մեք չըջեցաք: Կոտածի ժառանգին ծանոյց, որ զնոսա մերն զհտասցի եւ լռեսցի: Աւելի ի՞նչ առնէ, չգիտեմ, մինչեւ խոնարհեցաւ եւ ինքն գրեաց առ արքայն, առ ժառանգն եւ առ ձեզ, ողորմութիւն տեառն ընդ ձեզ է, մի երկնչէք»: ³³ Յ. Արղութեանը Ռուսական արքունիքի նման պատրաստակամութիւնը բացատրում է իր թափած ջանքերով. «Այս ամենայն ծանուցես արքային եւ արքայ որդւոյն, ես իմ պարտուցս զերծայ, այժմ ինքեանք գիտասցեն»: ³⁴ Բացատրելով իր ջանադրութեան զրդապատճառներն ու նպատակները, Յ. Արղութեանը յիշեցնում է. «Իմ կամքն է ծաղկեցուցանել զդոսա եւ կոչել ոչ միայն թագաւոր վրաց, այլեւ հայոց»: ³⁵ Անդրադառնալով մեծիքների ճակատագրի հարցին, Յ. Արղութեանը գտնում է, որ «մեծիքների բանն կախեալ կայ ի դոցանէ եւ աստուծով լաւ են լինելոց, ասա նոցին ընտանեացն լինիլ միամիտ»: ³⁶ Բերուած այս նամակը ցոյց է տալիս, թէ Յ. Արղութեանը, որ 80-ական թուականներին հնարաւոր էր համարում հայկական թագաւորութեան վերականգնումը, ապա 90-ական թուականների վերջերին միակ հնարաւորը համարում էր հայ-վրացական միացեալ թագաւորութեան ստեղծման հեռանկարը: Կասկածից վեր է, որ Յ. Արղութեանը միայնակ չէր իր այդ տեսակէտի մէջ նրան հետեւում կամ աջակցում էին նաեւ հայ հասարակական այլ գործիչներ:

1798 թուականի երկրորդ կեսին ինչպէս ռուսական արքունիքը, այնպէս էլ Յ. Արղութեանն ու Արցախի մեծիքները սպասման մէջ էին: Յ. Արղութեանը Ստեփան Դաւթեանին ուղղուած նամակներում շեշտում էր սպասողական այդ վիճակը. «Ի վրացտանու սպասելն մարդոյ առաքեցելոյ ի նոցանէ եւ սոցա ըստ ամենայնի ձեռնտու պատրաստ լինիլն նոցա, վասն պահպանութեան իւրեանց», ³⁷ գրում էր նա Ս. Դաւթեանին 1798 թ. Սեպտեմբերի 30-ին Պետերբուրգից, իսկ Դեկտեմբերի 2-ին «քնեազ Սոլոմոնին եւ պարոն Նսայուն» գրած նամակում յիշեցնում էր «սպասել մեր գալստեան քնեազ Աւալովին»: ³⁹ 1798 թ.

33. «Դիւան հայոց պատմութեան», IX, էջ 192-194: Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 214
 34. Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 214 ք
 35. Նոյն տեղում
 36. Նոյն տեղում
 37. Նոյն տեղում, ք. 218ա
 38. Նոյն տեղում, ք. 234ա
 39. Յ. Արղութեանի մէկ այլ նամակից, որ նա գրել էր Գէորգի թագաւորին 1798 թ. Դեկտեմբերի 16-ին, պարզում է, որ ստացուել էին նաեւ գաղտնի նամակներ, որոնց բովանդակութեան մասին Արղութեանը լուր է: Իր նամակներում նա գրանցել է միայն, որ իմքը պատասխան է ուղարկել Թիֆլիս «առ Գիորկի արքայն, յարախորդոյն եւ մեր Սոլոմոնին ընդ գաղտնի թղթոցն իւրեանց» (Մատ., ձեռ. 2951, ք. 238 ա)

Դեկտեմբերին Պետերբուրգում ի վերջոյ ստացւում է Գէորգի ժիւղի կողմից ռուսական արքունիքին ուղղուած դիմումը, որտեղ առաջարկւում էին այն պայմանները, որոնց ընդունելու դէպքում հնարաւոր էր համարուած Ռուսաստանի հովանաւորութեանը ապաւինելը:

1798 թ. Դեկտեմբերի 15-ին Գրիգոր վարդապետին ուղղուած նամակում Յ. Արղութեանը ծանուցում է. «...Վրաց Գորկի արքայի բոլոր թագաւորութիւնն իւր մատուցանելն ի խնամակալութիւն կայսերն մերոյ» ³⁹ եւ սոցա պատրաստիլն առաքել ամենայն շուք թագաւորական հաստատուն դաշամբ ...Վրաց արքայի գրուոր բանն իւր՝ մեզ յանձնելն ընդ քնեազ Գարսեւանին»: ⁴⁰

Պետերբուրգում Գէորգի ժիւղի նամակի ստացուելուց անմիջապէս յետոյ՝ Դեկտեմբերի 16-ին Վրաստանի դեսպան Գարսեւան Ճաւահարաձէն ռուսական արքունիք է ներկայացնում Գէորգի ժիւղի 11 կէտից բաղկացած պահանջները: Առաջարկւում էր Վրաստան առաքել 3000-անոց մշտական զօրք՝ Վրաստանի պահպանութեան համար, թոյլատրել Արցախի մեծիքներին հպատակ ժողովուրդի հետ միասին եւ Վրաստան ներգաղթելու ցանկութիւն յայտնած Ուրմիայի չըջակալքում ապրող քրիստոնեաներին (հայեր եւ ասորիներ) ընդունում եւ տեղափոխման արտօնում, վրաց-պարսկական յարաբերութիւնների բարելաւում եւ այլն: 1799 թ. Յունուարի 1-ին Պետերբուրգից Գրիգոր վարդապետին գրած նամակում Յ. Արղութեանը գոհունակութեամբ նշում է. «...վրաց բանն ընկալնուլն թագաւորին եւ պատրաստելն զամենայն ըստ ինդրոյ նորին. նոյնպէս եւ մեծիքացն բան՝ լինիլն բարւօք...»: ⁴¹

Հայ հասարակական գործիչները հասկանում էին, որ Այսրկովկասում հայ ժողովուրդի ազատագրման հարցի լուծումը շաղկապւում է Ռուսաստանի քաղաքականութեան հետ, իսկ այն կառուցւում էր միջազգային յարաբերութիւնների բոլոր հանգամանքների հաշուառումով եւ պայմանաւորւում էր առաջին հերթին Ռուսաստանի հեռամէտ նամակների իրականացման հետ: Ըստ այդմ էլ Ռուսաստանում հայ գործիչները ստիպուած են լինում որոշակիանցնել իրենց պահանջները, դրանք իրական հողի վրայ դնել, միահիւսել այն Ռուսաստանի քաղաքականութեան հետ եւ որոշակի էտապներ սահմանել վերջնական նպատակին հասնելու համար:

Այսրկովկաս մուտք գործելու համեմատաբար անաղմուկ միջոցը Վրաստանի հովանաւորի դերում հանդէս գալով այնտեղ ռուսական զօրք մտցնելու ուղին էր: Մեծիքների ու Արցախի հարցը լծորդւում էր առաջին էտապում ռուս-վրացական յարաբերութիւնների զարգացման ընթացքի հետ եւ հայ գործիչները անհամբեր սպասում էին այդ յարաբերութիւնների զարգացմանը: Նշուած հարցերի պարզաբանմանն էր նուիրուած զրոյցը, որը կայացաւ Ս.Լ. Լաչկարյովի եւ հայ մեծիքների միջեւ 1798 թուականի Դեկտեմբերի 21-ին: Զրոյցի մասին հաշուետուութեան մէջ նշում էր, որ մեծիքները այն հարցին, թէ «куда охотнее желают быть переселены, в Грузию или

40. Մատենադարան, ձեռ. 2951, ք. 237ա-բ
 41. Նոյն տեղում, ք. 241

Россию, отвечали, что для них все равно в России ли жить или в Грузии, поелику и сия так же подданна России как и сами россияне суть, но что предавая оное Высочайшему соизволению, и будучи переселены в Грузию удобнее будет другим армянам в Курдистане и Баязете живущим к ним от времени до времени переходить и умножать число и силы их, нежели когда будут они переселены в Россию, коей удобности курдистанские и баязетские армяне за отдаленностию пределов России лишатся, что и будет для сих последних, коих число простирается до 60 тысяч семей, несколько прискорбно, ибо и они стенают от ига агарян, под коим находятся, крайне желали бы соединены быть с ними меликами для управления и суда над ними, и чтоб будучи одной с ними нации и закона и оставаться с ними же, и что все оное они мелики предадут Высочайшему Его Величеству соизволению, ожидая от него единого себе избавления.

1799 թ. Փետրուարի 11-ին Ռուսաստանի արտաքին գործերի կոլեգիան պատասխան նոտա է յանձնում Գարսեւան ձաւճաւաձէին՝ 1798 թ. Դեկտեմբերի 16-ին նրա առաջադրած պահանջների քննարկման արդիւնքների մասին: Գ. ձաւճաւաձէին պատասխանում են, որ 3000-անոց զօրքի պահանջը կատարւում է, հայ մելիքները իրենց հպատակ ժողովուրդով կը դրուեն Վրաստանի ենթակայութեան ներքոյ, տակայն պէտք է իրաւունք ունենան անկաշկանդ փոխադրուելու Ռուսաստան:

Վրաց-ռուսական յարաբերութիւնների նման զարգացումը շուտով յայտնի է դառնում ինչպէս Այսրկովկասում, այնպէս էլ Պարսկաստանում: 1799 թ. Մայիսի 15-ին էնզելիում ռուսական հրւպատոս Մ. Սկիրինեւսկին գրում է Արտաքին գործերի կոլեգիա. «Бабахан получил известие от Ибрагим хана Шушинскаго, что Российския войски идут в Грузию с тем, дабы завладеть и Эриваном, а притом бы Карабагских армян перевести в Грузию и в Моздок: то по сей притчине приказал Бабахан Сулейман хану отрядить часть войска в Эриван. Вместо гарнизона и в крепости онаго города быть одному велможе из Каджаров, у коего и гарнизон сей был бы в команде, а Ибрагим хану писал, чтоб удерживать армян ласкою»: 42

Մ. Սկիրինեւսկու միջոցով Բարա խանին առաջարկուել էր չմիջամտել Վրաստանի գործերին, որովհետեւ Վրաստանը գտնւում է Ռուսաց հովանաւորութեան ներքոյ: 43

Այսրկովկասում գործողութիւնների ծաւալման համար կարծես ամէն ինչ արդէն պատրաստ էր, սակայն ժամանակն անցնում էր, իսկ զօրքերը չէին շարժւում: Յ. Արղութեանի կարծիքով այդ դանդաղումը պայմանաւորուած էր Աւստրո-ռուսական յարաբերութիւններով. «Իմփերատորի եղբոր գալուստն աստ (իմա ՍՊԲ-Պ.Չ.) եւ նշանուիլն ընդ Աղէքսանդրիա Պաւլովին: Վասն այսմ եւ փոքր ինչ յամիլն գվրաց բանն»: 44

1799 թ. Փետրուարին Պետերբուրգում եւ Վրաստանում արդէն տեղեակ էին Պաւել Առաջինի կարգադրութիւնների մասին. «Արքայի ամենայն պարզեւքն, որպէս յառաջ գրեալ եմք, պատրաստի գոլն, զօրացն եւ թօփիցն, հրաման լինելն գնալ առ յինքեանս: ... Կաւալիւցկի՝ սկիզբն գնալն ի Թիֆլիս, որպէս չեբեզւե-

42. АВНР, ф. СРП, оп. 77/6, д. 490, л. 16-17

43. Նոյն տեղում, ք. 34: Հմմտ. Ջ. Յիտիշվիլի, Գարսեւան ձաւճաւաձէի պետական գործունէութիւնը, Քր., 1982, էջ 154:

44. Մատենադարան, ձեռ. 2051, ք. 252ա (Յ. Արղութեանի մամակը «Առ ԲՅեազմ Սօյսօմ եւ Զաֆարիայմ ի Թիֆլիզ» 1799 թ. Փետրուարի 25)

չայնեայ պասլանինիկ, այսինքն՝ մեծ, որպէս պատկեր թագաւորի: Գալն Կաւալիւցկուն՝ հանդէպ առաքել զմի արքայորդի, զայս ամենայն գրով պատրաստի լինելն: Մելիքներին՝ յանձնելն արքային՝ հետեւիլ եւ նոցա կամքն լցուցանել... Ունիլն մեր յոյս, որ արքայն սիրեսցէ եւ ժողովեսցէ զազգս մեր ընդ հովանեաւ իւրով...»: 45

Երկար սպասումից յոգնած մելիքները 1799 թուականի Մարտի 29-ին կրկին գրաւոր դիմում են Պաւել Առաջինին եւ յայտնելով Բարա խանի սպառնալիքների, Արցախում եւ Վրաստանում տիրող ծանր կացութեանը մասին խնդրում են արագացնել խոստացուած օգնութեան տրամադրումը եւ թոյլ տալ վերադառնալ հայրենիք: 46

Շարունակելով նախապատրաստական աշխատանքները եւ ընդառաջելով Գէորգի ԺԲ-րդի խնդրանքին Պաւել Առաջինը 1799 թ. Ապրիլի 18-ին վրացական գահի ժառանգորդ է հաստատում նրա աւագ որդուն՝ Դաւիթ արքայազնին: 47 Մի քանի օր անց, Ապրիլի 22-ին հետեւում է նաեւ Պաւել Առաջինի հրամանագիրը գանձապետ Վասիլեւին՝ որպէս ամէնամեայ թոշակ Մելիք Զիմչիդին յատկացնել 1400 ռուպլի, Մելիք Փրիդոնին՝ 1000 ռուպլի, իսկ Զիմչիդի որդի Պօղոսին՝ 600 ռուպլի գումար: 48 Միաժամանակ պատուիրում է նաեւ ոսկէ ութ շքանշան հայ մելիքներին պարգեւատրելու համար: 49

Ուշագրաւ է նաեւ այն գրութիւնը, որը ներկայացուել է ռուսական արքունիք՝ մելիքների խնդրագրին ընդառաջելու անհրաժեշտութիւնը հիմնաւորելու համար: Այդ վաւերագիրը, որ կրում է «Замечания на прошения карабахских меликов» վերնագիրը պահպանուել է պատճէնով եւ չունի ստորագրութիւն: Հրատարակութեան ժամանակ ենթադրուել է, թէ այն պէտք է կազմուած լինի 1799 թուականի գարնանը, իսկ հեղինակը ամենայն հաւանականութեամբ Այսրկովկասի իրադրութեանը լաւատեղեակ Մ. Լաշկարյովն է: 50 Վաւերագրում նշւում է, որ «Нация армянская под игом врагов христианства от давних времен стенищая ...

45. Նոյն տեղում

46. «Армяно-русские отношения», IV, с. 501. Ռուսերէմ տեքստի տակ հայերէմ ստորագրել են «Մէլիք Զիմչիդ, մէլիք Փրիդոն, Պետրոս Մադաթով»: Ուշագրաւ է, որ դեռուս Պետրպուրգում գտնուող մելիք Փրիդոն Բեգլարեանին Գէորգի ԺԲ-րդը իր 1799 թ. Մարտի 22-ի հրովարտակով մելիքութիւն, կալուածներ ու հպատակներ է շնորհում Վրաստանում (տե՛ս Վրաստանի ԳԱ ձեռագրերի ինստիտուտ, Hd-3978)

47. АКАК, II, No. 24, с. II477

48. Армяно-русские отношения, IV, с. 503

49. Նոյն տեղում

50. Նոյն տեղում, էջ 552, ծան. 145: Մ. Լաշկարյովը ծագումով վրացի ռուսական պետական գործիչներից էր, որը սերտ կապի մէջ էր այսրկովկասեան ժողովուրդների մերկայացուցիչների հետ: Նա հաւանաբար գիտեր նաեւ հայերէմ: Այդ մասին վկայող փաստ է 1799 թ. Հոկտեմբերի 15-ին Ղուկաս Կարմեցի Կաթողիկոսի Վ. Կոչուրեյի գրած նամակի ռուսերէմ թարգմանութեան վերջում արուած այն նշումը, թէ «բնագրի հետ համեմատելով եւ գաղտնի խորհրդակամ Սերգէյ Լաշկարովը» (տես Ուշագրում, էջ 513 եւ 553 ծան. 150): Ուշագրութեան արժանի փաստ է նաեւ այն, որ Գրիգորիուպոլից 1792 թ. Յունիսի 20-ին Յ. Արղութեանը Յովի. Լազարեանին գրած նամակով խնդրում էր միջնորդել արժուեմի առաջ Լաշկարովին Ղրիմի մահանգապետ նշանակելու համար: «Այսու գրով մատչիւմ առ Բեզ յազգս ստոյգ եւ Յշմարիտ բարեկամիմ մերոյ եւ սրտացաւիմ

горит желанием видеть себя в независимости и быть под управлением природного владетеля. В области Карабагской, яко едином остатке древняя Армения сохранявшем чрез многие веки независимость свою под властью природных владельцев, полагала нация сия при помощи Божией и неотъемлемом от нея сильном покровительстве Всероссийския империи ту только льстящую ей надежду. По настоящему же порабощению той области под иго могометан, не только заградилась для нации армянской перспектива сия, но утверждением в Карабаге персов, овладевших крепкими тамошними местами, естественном положении своим в ущелиях Кавказа почти неприступными, подвергается и самая Грузия, под высочайшим Всероссийскаго императорскаго двора состоящая, по обнажению пределов сей стороны частым и внезапным владениям их беспокойство и разорение за собою влекущим. Уважение сие по одному только участию Всероссийския империи в благосостоянии и обеспечении целости царства грузинскаго есть уже столько убедительно, что нельзя не ожидать благоволительнаго на сию меликом просьбу разрешения...»: ⁵¹

Մելիքների խնդրանքին ընդառաջելը Ռուսաստանի համար նախընտրելի էր նաև այլ առումով: Գրութեան հեղինակը համոզուած է, որ «учрежденное единожды под управлением природных начальников сие армян в собственном их отечестве поселение под сению мощнаго и одним именем в странах тех страшнаго Всероссийския империи покровительства составит свое на твердом положении сообщество, которое по вышеизъясненному толь сильно действующему над умами их патриотизму ежедневно возрастать, а по свойственной им предприимчивости и трудолюбию ... вяще и вяще преуспевать будет. Коликия важности дело сие произведет для России пользы дальновидность политики предусмотреть может явственно»: ⁵²

Ելնելով այս հեռահար նպատակների իրականացման անհրաժեշտութիւնից, գրութեան հեղինակը գտնում է, որ որպէս առաջին քայլ պէտք է ընդառաջել մելիքների խնդրանքին եւ նրանց բնակութեան վայր յատկացնել վրաց թագաւորութեան սահմանների մէջ մտած եւ մարդաթափ եղած Հայաստանի Ղազախ գաւառում: ⁵³ Հայկական այդ գաւառի վերակենդանացումը հաւասարապէս ձեռնտու պէտք է լինէր ե՛ւ հայ, ե՛ւ թէ վրաց թագաւորութեանը: Առաջարկուած է Արցախի հայ մելիքներին ոգեւորելու նպատակով:

բոլոր հասարակութեան ազգիս հայոց Սերգէյ Լազարիչ Լաշկարովիմ, որոյ ամբար գորովագրութիւնն ոչ է կար մեզ պատմել, զի դու իմքնիմ իսկ գիտես: Գիտես, որ ի Դրամ Մեծէմ եթէ ոք պաշտպան ոչ ունի, ոչ ինչ կարէ շինել վասն իմքեան՝ ոչ պարսկացիս, վասն այնոց ի բոլոր սրտէ հետեւի գրարիս առնել եւ վասն իմքեան՝ ոչ երբեք: Դա իւր յոյսն յետ Աստուծոյ եղեալ է առ թագ, որ վասն դորա գրաֆ Բեգորոդկուս խոսեցցիս, որ մա տիրութիւն դաւ առնելով մի կորիցէ աշխատամք դորա, այլ գոցէ զվարձս ծառայութեան իւրոյ եւ կտոր մի հաց յաղագս հասկացն իւրոց, եթէ ըստ համդիպման գուրեմաթ լիմիցի ի Ղոնի, յոյժ քարուք լիմի եւ կամ եթէ հաճոյ երեւիցի գրաֆիմ, որ զդա կարգաւորեցի ողորմած քագուիլիմ, որ դա յատկապէս հետեւեցցի զագգս հայոց եւ այլ չրիստոնէից, յամենայն տեղեաց ժողովել սաս, կարի շուտով բազմաման եւ ազգ մեր լիմի բախտաւոր: Այսման ըստ խնդրոյ եւ ըստ խորհրդակցութեան իւրոյ գրեցի առ թագ, աղաչեմ մի անտես առնել զդա, այլ որպէս ազգ բոյ ընկալցիս, զի բարեբար է նոցա եւ մեզ...» (Մատենադարան, ձեռ. 2949, ք. 266ր):

51. Այդ համգամամբը հասկանում էր մաւս Իբրահիմ խանը: 1796 թ. Վալերիան Զուրովիմ յղած մամակում մա գրում էր. «...когда город сей (իմա Շուշիմ Պ. 2) будет Вами сохранен, то можете обладать и вселенной...» (АВПР, ф. СРП, оп. 100)3, 1764–1800 гг., д. 462, л. 48–49)

52. Նոյն տեղում, էջ 506

53. 18-րդ դարի վերջերիմ Ղազախ գաւառը տարածուած էր միմչեւ Դիլիթամի շրջանը, որտեղ եւ գտնուած էր գաւառի թեմի կենտրոնը Հաղարծմի վանքը (տես Մատենադարան կաթողիկոսական դիւան, քղթ. 4, վաւ. 9)

ա. Նուէրներ ու շքանշաններ յանձնել մելիքներին:

բ. Վրաց թագաւորին համոզել նշուած տարածքը զիջելու հայ մելիքներին:

գ. Հայ եւ վրաց կողմերի միջեւ պայմանաւորուածութեանը ձեւակերպում տալ հանդիսաւոր պայմաններում:

դ. Մելիքներին թոյլատրել մշտական զօրք ունենալու եւ դրա համար նրանց տրամադրել վարկ:

Բացի այդ առաջարկուած է նաև «... в знак и память высочайшаго к нации армянской покровительства, пожаловать колонии сей несколько артиллерийских орудий с достаточною к оным принадлежностию и для обучения употреблению сих орудий позволить определить несколько чеповек из сей нации в состоящие в Грузии российские войски»: ⁵⁴

1799 թ. Յունիսի 2-ին հրապարակուած է Պաւել Առաջին կայսեր հրովարտակը, որտեղ Արցախի մելիքներին յայտնուած է, թէ ընդառաջելով մինիստրութեան կողմից իրեն ներկայացուած զեկուցագրերին թոյլատրուած է նրանց հպատակ ժողովուրդի հետ միասին բնակուել կայսրութեան սահմաններում եւ կամ Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակ գտնուող Գէորգիի թագաւորութեան մէջ եւ ըստ մելիքների խնդրագրի նրանց վիճակը բարւոքելու նպատակով նշանակուած են թոշակներ եւ տրուած են շքանշաններ: ⁵⁵ Այդ հրովարտակին յաջորդում է Պաւել Առաջինի նամակը վրաց Գէորգի ԺԲ-րդին (1799 թ. Յունիսի 3), որով ծանուցում է նրան իր որոշման մասին՝ մելիքների հպատակ ժողովուրդի հետ Վրաստանում բնակուելու թոյլտուութեան մասին, որտեղ պէտք է նրանց որոշակի արտոնութիւններ տրուէին: ⁵⁶ Այս նամակը յանձնուած է մելիքներին, որոնք պէտք է ներկայացնէին Գէորգի ԺԲ-րդ թագաւորին իրենց վերադարձի ժամանակ: Մելիքներն այսպիսով Պետերբուրգում այլեւս անելիքներ չունէին եւ բռնուած են տուեղարձի ճանապարհը Պ. Կովալենսկու հետ միասին: Յայտնի է, որ 1799 թ. Օգոստոսին նրանք արդէն գտնուած էին Աստրախանում, որտեղ եւ մելիք Զիմչիդի անունով ստացուել էր դեռեւս 1799 թ. Յունուարին գրուած Բաբա խանի նամակը նրա Պարսկաստան վերադառնալու եւ պարսկահպատակ մնալու առաջարկով եւ իր կողմից հովանաւորութիւն ստանալու խոստումներով: ⁵⁷ Ստացուած նամակի մասին տեղեակ է պահուած Պ. Կովալենսկուն, որն այդ մասին իր հերթին հաղորդում է արքունիք: Նոյն օրն իսկ (Օգոստոսի 17) ռուսական արքունիք է առաքուած նաև Մելիք Զիմչիդի նամակը, որտեղ վերջինս հաւաստիացնում է, թէ ինքը չի դրժի Ռուսաստանի նկատմամբ ունեցած իր հաւատարմութիւնը: ⁵⁸

Մելիքները դեռեւս գտնուած էին Աստրախանում եւ չէին ճանապարհուել Թիֆլիս, երբ Յ. Արդութեանը 1799 թ. Սեպտեմբերի 1-ին Պետերբուրգից գրում է Գէորգի թագաւորին. «Յուսամ, զի եւ վեհազնեայ Պետր Իվանիչ

54. Նոյն տեղում

55. Նոյն տեղում, էջ 507

56. Նոյն տեղում, էջ 507–508

57. АВПР, ф. СРП, оп. 77/6. 1796–1800, д. 473, л. 307, 310

58. «Армяно-русские отношения», IV, с. 510

կառավարողներն եկեալ իցէ եւ ձեր արքայական բարձրութիւն միամտեալ վասն ամենայնի: Լսեմք զչինուամն կամրջաց, որ զօրքն գան»: 59 Նա յանձնարարութիւն ունէր հաղորդելու վրաց արքային, թէ «Բաթալ փաշայ (որ աստ էր եւ մեր ամենաողորմած թագաւորի բանին եւ հաճութեամբ սուլթանն թուրքաց շնորհեաց զանցանս նորա եւ յետ նմա զսերեսկերութիւնն Անատոլու), այժմ ի Ղոբմու գնացեալ է ի Տրապիզոն եւ ինձ խնդրէ հաւատարմացուցանել ձերոյ բարձրութեանն, որ եւ ոչ է թողլոց զլեզգի ի յԱխալցխայ, որպէս հարազատ երկուց կայսերացն աստուած տացէ այսպէս լինիլ»: 60

Ռուս-թուրքական մերձեցումը, որ պայմանաւորուած էր Նաբուլէոնի եգիպտական արշաւանքով ու աւարտուեց 1799 թ. Յունուարին կնքուած ռուս-թուրքական պայմանագրի ստորագրումով, նպաստաւոր պայմաններ էր ստեղծում Ռուսաստանի կողմից Այսրկովկասի նուաճումը իրականացնելու համար: Այդ հանգամանքը եւս չի վրիպել Յ. Արղուիթեանի ուշադրութիւնից: 1799 թ. Մարտի 3-ին Պետերբուրգից Թիֆլիս առաքած իր նամակում գեղարդակիր Յովհաննէս եպիսկոպոսին նա գրում է. «...Մեր ամենաողորմած կայսրն ունի յոյժ բարեկամական կապակցութիւն ընդ պետին հազարացւոց եւ նա կայ առ հրամանս մեծութեան սորին՝ յոյժ խորին հնազանդութեամբ եւ այս յատուկ պարգևի յաստուծոյ է՝ յաղագս քրիստոնէական ազգին...»: 61 Առաւել մեծ տպաւորութիւն պիտի գործեր այն լուրը, թէ «ամենաողորմած կայսեր դրօշակն յամենայն տեղիս յաղթող է եւ զօրաւոր: Մեր գրաֆ Սուվորովն բոլոր Եւրոպիայ ազատեաց ի լծոյ անհաւատ Ֆրանցուսացն...»: 62

Աստրախանից մելիքներն ու Պ. Կովալենսկին 1799 թ. Սեպտեմբերի 9-ին ճանապարհւում են Ղզար, 63 որտեղից Թիֆլիս են հասել միայն Նոյեմբերի 28-ին:

1800 թ. Փետրուարի 29-ին Գէորգի ԺԲ-րդի հրամանագրով Մելիք Ջիմչիդին նրա պահանջած Ղազախ գաւառի փոխարէն շնորհւում է Լոռու գաւառը, պայմանով, որ եթէ Շահամիր Շահամիրեանի ժառանգներից որեւէ

59. Մատեմադարան, ձեռ. 2951, ք. 292բ

60. Նոյն տեղում, ք. 293ա

61. Նոյն տեղում, ք. 253ա (ընդգծ. մտն. 1- Պ.Զ.)

62. Նոյն տեղում, ք. 293ա

63. Մատեմադարան, կաթ. դիւան, քղթ. 9, վաւ. 132, ք. 1: Պահպանուել է մելիք Ջիմչիդի Աստրախանից գրած մի նամակը, որ թուագրուած է 1799 թ. Սեպտեմբերի 22-ով: Նամակում նա խնդրում է թոյլ տալ Աստրախանում գտնուող իր ազգակամներին, որպէսզի «...восприяли на себя все земли принадлежа их породе и получа свое достоинство не именовались более Ивановыми, но князьями Аршакунийскими... и употребляли везде герб рода своего» («Армяно-русские отношения», IV, с. 511).

Հետաքրքիր է, որ նամակը ստորագրուած է «Малой Армении Шушинской и протчих провинций владетель велик Чемшиг Шахназаров князь Аршакунийский» (Նոյն տեղում): Պետ է Աշել, որ Արցախի մելիքների այդ մտայնութիւնը, թէ իրենց տոհմը ծագում է Արշակունիներից, նոր չէր: Դեռեւս 1781 թ. Սեպտեմբեր 2-ին Աղամ եւ Բեգլար մելիքների Եկատերինա Երկրորդին ուղղած նամակում Աշում էին. «մեք ի ազգաց հայոց ի տանիցն Արշակունեաց եւ Աղամից ի արքունական գահոյից մնացեալ ազնիւ զինուորացեմ ժառանգ մելիքներս եւ մեր բոլոր երկիրս իշխանովմ հանդերձ...» (նոյն տեղում, էջ 131):

մէկը ներկայանայ, ապա Լոռու փոխարէն Մելիք Ջիմչիդին կը շնորհուի այլ տարածք: Նրան է յանձնուում նաեւ Արցախից Դսեղ գիւղում ապաստանած ժողովուրդը: 1799 թ. Դեկտեմբերին էջմիածնում վախճանուած Ղուկաս Կաթողիկոսից յետոյ կաթողիկոսական գահի շուրջ սկսուեց պայքար՝ իր մէջ ներառնելով հայ հոգեւոր ու աշխարհիկ հասարակութեան ուժն ու եռանդը ինչպէս Այսրկովկասում, այնպէս էլ Կ. Պոլսում եւ Ռուսաստանում: Ռուսաստանի միջամտութեան շնորհիւ ընտրուելով Կաթողիկոս, Յ. Արղուիթեանը 1801 թ. Փետրուարին ժամանեց Թիֆլիս: Թիֆլիսում նա մասնակցեց ինչպէս Գէորգի ԺԲ-րդ թագաւորի թաղման արարողութեանը, այնպէս էլ դեռեւս թագաւորի կենդանութեան օրօք (1800 թ. Դեկտեմբերի 18) կազմուած եւ 1801 թ. Յունուարի 18-ին Պետերբուրգում հրապարակուած Վրաստանը Ռուսաստանին միացնելու մասին Պաւել Առաջին կայսեր մանիֆեստի Թիֆլիսում հրապարակման հանդէսին (1801 թ. Փետրուարի 16-17):

1801 թ. Մարտի 6-ին Պետերբուրգում մշակուեցին Բարթլ-Կախեթի նոր կառավարչութեան կանոնները, իսկ Մարտի 11-ին Ռուսաստանի պետական սենատը գեներալ նահանգապետ նշանակեց Կնորինգին: Պաւել Առաջինի մահից յետոյ գահ բարձրացած Ալեքսանտր Առաջինի հրովարտակով (1801 թ. Սեպտ. 11) Վրաստանը յայտարարուեց Ռուսաստանի նահանգ:

Վրաց պետականութեան վերացումից յետոյ բնականաբար հայ ժողովուրդը չէր կարող հայոց պետականութեան վերականգնման կամ ստեղծման պատրանքներ ունենալ, սակայն Ռուսաստանի յետագայ առաջխաղացման մէջ տեսնում էր իր ֆիզիքական, տնտեսական ու մշակութային գոյութեան պահպանման համար երաշխիքներ, ուստի ողջունելով Ռուսաստանի մուտքը Այսրկովկաս, ըստ ամենայնի արձկնում էր Ռուսաստանին՝ Այսրկովկասեան մնացած մարզերի նուաճման գործընթացին:

ON THE HISTORY OF RELATIONS BETWEEN THE ARMENIAN, GEORGIAN AND RUSSIAN PEOPLES (NINTH DECADE OF THE XVIIIth CENTURY)

PAVEL CHOBANIAN

SUMMARY

In the second half of the XVIIIth century as Russia's external policy became active, political and economic Armeno-Russian links became closer and the aspiration of Georgian and Armenian peoples to rid themselves of oriental tyrannies with the assistance of Russia was strengthened. The similarity of the historical fate and political objectives unbiassedly led to the need for cooperation between the political leaders of the two peoples. The Armenian political leaders assigned a considerable part of their liberation programmes to the position of Georgia and attempted to promote its development. For these purposes, as the letter was in Russian, H. Arkhutian submitted it to Georghii the XIIIth, king of Georgia. It contained 14 provisions on the implementation of Georgia's external and internal policy .

A series of measures had taken to promote the process of stabilization of the politico-economic situation in Georgia, and improve Armeno-Georgian relations.

Armenian leaders thought of creating a united Armeno-Georgian kingdom as a transitional stage on the road to regaining or creating an independent state. Nevertheless, in the further development of Russia, the Armenian people saw guarantees for themselves in the upkeep of their physical, economic and cultural life; subsequently, they welcomed the presence of Russia in the Transcaucasus and promoted the conquest of the rest of the regions in the area near Russia in every possible way.